

Cite: Rudnyiyskiy, O. P. (2020). The Historical Evolution of the Population of Ukraine in the Light of the Theory of Demographic Transition. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 3-16.

УДК 303.436

JEL Classification: C55

**О.П. РУДНИЦЬКИЙ**, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: [lvluschik@ukr.net](mailto:lvluschik@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5661-8596

## **ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ**

Викладено основні результати наукової розвідки довготривалих змін чисельності людності України та компонентів її формування у глибокій історичній ретроспективі. Завдання статті — розширити уявлення щодо трансформаційних змін складових формування чисельності населення України як за статистичний час, так і у достатистичну еру вітчизняної історії. Демостатистичним підґрунтям дослідження є реконструйовані автором історичні ряди демографічної динаміки нашої країни, які вперше дали можливість відтворити реальну траєкторію кількісних змін населення України від початку нашої доби. Досліджено трансформацію показників відтворення людності країни у контексті теорії демографічної модернізації та у порівнянні зі змінами аналогічних індикаторів в інших країнах Європи. Новизна: вперше з'ясовано, що загальний тренд у чисельності населення України упродовж тисячоліть був неозначним, особливо у минулому. Пертурбації (війни, голод, епідемії, природні катаклізми) зробили лінію тренду хвилюподібною; упродовж другого тисячоліття річні темпи приросту 150 разів опускалися нижче нульової позначки. Результати дослідження дали змогу вперше здійснити коректну періодизацію демографічного й епідеміологічного переходів: науково встановлено, що демографічний перехід бере свій відлік з середини 1890-х років, а епідеміологічний — з середини 1920-х років. У ході аналізу встановлено, що демографічний розвиток України триває у руслі загальносвітових тенденцій демографічного переходу і під впливом національних відмінностей. Український шлях модернізації в ХХ ст. виявився дуже драматичним — наша країна з 1990-х років опинилася в авангарді держав, чиє населення скорочується і буде зменшуватись надалі. Специфіка динаміки демографічної модернізації в Україні у ХХ ст. полягає насамперед у тому, що вона, через багатомільйонну гекатомбу людських жертв, має деформований

переривчастий характер, а останнім часом відбувається і демодернізація процесів відтворення населення нашої держави.

**Ключові слова:** еволюція, чисельність населення, реконструкція, динаміка, ретроспектива, Україна.

**Актуальність теми.** Демографічною модернізацією у світовому просторі нині охоплена переважна більшість країн. Однак модернізаційні процеси у сфері відтворення на державному рівні мають як загальні, так і специфічні риси, обумовлені відмінностями їхнього історичного та суспільно-економічного розвитку. Тому всебічне вивчення особливостей демографічного переходу в різних країнах, зокрема і в Україні, є вельми актуальною темою. У цьому плані дослідження історичної еволюції чисельності людності України та компонентів її формування дадуть змогу об'єктивніше періодизувати стадії демографічного переходу з допомогою адекватного інформаційного ресурсу у вигляді довготривалих рядів демографічних показників.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вивчення динаміки чисельності і трансформації процесів відтворення населення України започаткували ще у 1920-х роках фундатори вітчизняної демографії: М.В. Птуха (М.В. Ptukha), Ю.О. Корчак-Чепурківський (Yu.O. Korchak-Chepurkivsky), П.І. Пустоход (P.I. Pustokhod), М. Трацевський (M. Tratsevsky), С.А. Томілін (S.A. Tomilin), А.П. Хоменко (A.P. Khomenko), І.З. Коваленко (I.Z. Kovalenko).

Результати їхніх наукових розвідок демографічного розвитку українських земель з останньої чверті XIX ст. до 1920-х рр. опубліковано у працях та особистих монографіях — це безцінний скарб української демографії [1—6].

У другій половині XX — на початку XXI ст. проблему довготривалих змін чисельності населення України та компонентів його формування поглиблено висвітлили науковці академічних інституцій економічного профілю й Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України: В.П. Огоновський (V.P. Ogonovsky), В.С. Стешенко (V.S. Steshenko), В.П. Піскунов (V.P. Piskunov), Л.В. Чуйко (L.V. Чуйко), С.І. Пирожков (S.I. Pirozhkov), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), О.М. Гладун (O.M. Gladun), І.О. Курило (I.O. Kurylo), Н.М. Левчук (H.M. Levchuk), П.Є. Шевчук (P.Ye. Shevchuk), О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhin), Ф. Месле (F. Mesle), Б.О. Крімер (B.O. Creamer) та інші [7—18].

Вивчення динаміки населення нашої країни в контексті демографічної модернізації у вітчизняній літературі вперше виконав автор даної статті ще 1973 р. [19], дослідивши початок розвитку, етапність і загальні закономірності демографічного переходу в Україні.

**Мета** цієї роботи — всебічно розглянути історичну динаміку чисельності населення нашої держави та її детермінанти у глибокій ретроспективі

з позицій теорії демографічного переходу на основі відновлених автором рядів показників історичної статистики населення України.

**Методи.** Інформаційну основу роботи склали реконструйовані автором історичні часові ряди демографічної динаміки України у сучасних її кордонах. Методологічним підґрунтям реконструкції динамічних рядів є концепція демографічної модернізації.

Основним методичним апаратом в ході реконструкції були такі демографічні та статистичні методи: метод демографічного балансу, компонентний метод, метод демографічних таблиць, метод очікуваної чисельності населення, референтний метод, методи екстраполяції, інтерполяції, апроксимації та імпутації (поповнення даних).

Для відтворення динаміки оцінок чисельності людності на сучасній території України у достатистичну добу її історії використано методи ретроспективного прогнозування, економіко-математичного моделювання, наближених обчислень і багатовимірних кореляційно-регресивних оцінок, які разом із методом середньої густоти людності та методом середнього показника природного приросту становлять методичний інструментарій непрямої демографічної реконструкції.

**Наукова новизна роботи.** Уперше досліджено еволюторні тенденції історичної динаміки чисельності людності України у сучасних кордонах за два тисячоліття нашої ери на підставі інформативного потенціалу довготривалих рядів динаміки населення. В ході виконання роботи закладено наукові підвалини формування нового розділу вітчизняної статистики населення — побудови історичних часових рядів демографічної динаміки з глибокою ретроспективою. Принагідно відзначимо, що цей розділ статистичної науки досить успішно формується в розвинутих країнах світу (США, Японія, Швеція, Велика Британія, Франція, Канада, Росія та ін.) [20].

До новацій роботи належить і виконане автором у процесі реконструкції історичних часових рядів динаміки людності оцінювання втрат населення України під час п'яти демографічних катастроф (друга половина XII ст., друга половина XVII ст. і трьох катастроф першої половини XX ст.).

**Виклад основного матеріалу.** Про зміни чисельності населення України у достатистичну добу, тобто до початку запровадження обліку населення у межах сучасної території нашої держави можна вести мову з певним застереженням. Варто взяти до уваги, що автор розглядає у науковій розвідці вельми широкий часовий масштаб (роки, десятиріччя, століття, тисячоліття), як це зроблено у подібних історико-демографічних дослідженнях [21, с. 210—214]. Тому виявлені в ході дослідження закономірності й еволюторні тенденції історії населення України в укрупнених періодах загалом об'єктивно відображають демографічні реалії певних історичних епох.

Водночас виходити треба з того, що в історичній ретроспективі зростання населення України могло призупинятися або навіть зменшуватись,

але лише протягом певних проміжків часу. Щойно особливо несприятливі пертурбаційні чинники зникали, зростання чисельності відновлювалось і загальна тенденція історичної динаміки чисельності населення до початку 1990-х років продовжувала зберігати позитивну спрямованість (табл. 1).

Населення України у більшості періодів повільно, але зростало. У першій половині першого тисячоліття його чисельність збільшилася у 1,5 рази, а у другій половині першого тисячоліття — у 1,8 рази. Позитивною була тенденція зміни чисельності людності й у княжу добу (початок другого тисячоліття). На час виникнення Київської Русі людність на сучасній українській території становила 3,2 млн осіб, а перед монгольською навалою — 5,8 млн осіб. Отже, загальний приріст населення на сучасній території України у княжу добу становив 2,6 млн осіб за середньорічного темпу приросту 0,2 %.

Україн критична ситуація склалася у зв'язку з навалою монголів. Політика завойовників щодо підкореного населення спричинила його різке скорочення: із 5,8 млн осіб напередодні навали до 4,6 млн осіб наприкінці XIII ст., тобто зменшення на 1,2 млн осіб.

Довготривале знекровлення монголами українських земель призвело до величезних втрат населення, яке винищували фізично і масово забирали у полон.

**Таблиця 1. Динаміка чисельності населення на сучасній території України від початку першого до початку третього тисячоліття**

| Період    | Чисельність населення на початок періоду, млн осіб | Загальний приріст, млн осіб | Середньорічний темп приросту, % | Щільність населення, осіб на 1 км <sup>2</sup> |
|-----------|----------------------------------------------------|-----------------------------|---------------------------------|------------------------------------------------|
| 1—500     | 2,0                                                | 0,6                         | 0,052                           | 3,3                                            |
| 501—1000  | 2,6                                                | 1,6                         | 0,096                           | 4,3                                            |
| 1001—1100 | 4,2                                                | 0,7                         | 0,154                           | 7,0                                            |
| 1101—1200 | 4,9                                                | 0,5                         | 0,097                           | 8,1                                            |
| 1201—1300 | 5,4                                                | -0,8                        | -0,160                          | 8,9                                            |
| 1301—1400 | 4,6                                                | 0,7                         | 0,142                           | 7,6                                            |
| 1401—1500 | 5,3                                                | 0,7                         | 0,124                           | 8,8                                            |
| 1501—1600 | 6,0                                                | 0,5                         | 0,080                           | 9,9                                            |
| 1601—1700 | 6,5                                                | -1,5                        | -0,262                          | 10,8                                           |
| 1701—1800 | 5,0                                                | 6,0                         | 0,792                           | 8,3                                            |
| 1801—1900 | 11,0                                               | 19,4                        | 1,022                           | 18,2                                           |
| 1901—2000 | 30,4                                               | 18,7                        | 0,472                           | 50,4                                           |
| 2001—2013 | 48,7                                               | -3,5                        | -0,572                          | 81,3                                           |
| 2014      | 45,2                                               | —                           | —                               | 74,5                                           |

*Джерело:* розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

Подолання спричинених монгольським пануванням явищ демографічного регресу в Україні було непростим і відбувалося довго: за три століття населення України у сучасних межах збільшилося лише на 1,9 млн осіб.

Надто складною у демографічному плані була ситуація в Україні у середині та другій половині XVII ст. Для України цей період був часом катастрофічного скорочення чисельності людності, і його можна характеризувати як чергову демографічну катастрофу, виникнення якої зумовлено подіями Хмельниччини, російсько-польської війни 1654—1667 рр., походами турків, кримських татар, військ Речі Посполитої тощо. Чисельність населення українських земель у XVII ст. скоротилася на 1,5 млн осіб.

У формуванні чисельності людності України упродовж I—XVII ст. були задіяні чинники природного та міграційного руху населення, значною мірою детерміновані пертурбаційними факторами (війнами, голодом, масовими епідеміями, насильницькою міграцією, масштабними стихійними лихами).

В історичній ретроспективі смертоносна тріада — війна, голод та епідемія — відігравала роль визначального чинника у демографічних процесах в Україні. Часто голод не виникав самостійно, а був поєднувальною ланкою між війною й епідемією. Війна призводила до занепаду сільського господарства, що викликало голод, і, як наслідок, епідемію.

Кожна складова тріади окремо чи всі разом призводили до значного убутку населення. Хоча були періоди, коли пертурбаційні фактори зумовлювали не лише убуток приросту, а й значне скорочення самої чисельності людності. В результаті Україна відкочувалася на багато років назад.

Загальна стабілізація політико-економічного становища на українських землях у XVIII—XIX ст. справила позитивний вплив на демографічну ситуацію. Воєнні дії тих часів практично не торкнулися більшості її регіонів. У XVIII ст. звелися до мінімуму татарські набіги, а після 1768 р. — припинилися. Це були два століття накопичення демографічного потенціалу.

Україні до кінця XIX ст. був притаманний традиційний тип відтворення населення, який характеризувався дуже високою смертністю (загальний коефіцієнт смертності у безкризові роки — 35 ‰, коефіцієнт смертності немовлят — 320 на 1000 новонароджених, очікувана тривалість життя чоловіків становила 29, жінок — 30 років), ранньою і загальною шлюбністю, нерегульованою на внутрішньосімейному рівні народжуваністю (загальний коефіцієнт народжуваності — 50 ‰, коефіцієнт сумарної народжуваності — 7,5 дитини на одну жінку).

Однак зростання численності населення досягалося ціною високого марнотратства людського капіталу. Відтворення поколінь було розширеним, але високозатратним, оскільки близько половини дівчаток із числа народжених не мали шансів дожити до віку, в якому вони могли замінити матерів. Тому за порівняно стабільної динаміки рівнів народжуваності

зміни чисельності населення до початку Першої світової війни визначалися переважно рівнями смертності людності.

Збільшення населення України у XIX — на початку XX ст. не раз порушувалося демографічними кризами, деякі з них були природними для свого часу, зумовленими неврожаннями та епідеміями, яким українська людність в умовах напівфеодалізму Російської та Австрійської імперій не мала змоги ефективно протидіяти.

В еволюції чисельності населення України в 1795—1913 рр. чітко виділяються два періоди. У першому з них — часи занепаду феодалізму (1795—1860) — населення українських земель збільшується стрибкоподібно, з доволі значним природним убутком в деякі роки (1812, 1813, 1831, 1848, 1849, 1855), сукупна величина якого становить 2,5 млн осіб.

Протягом другого періоду (1861—1913) чисельність населення нашої країни зросла на 19,6 млн осіб, або у 2,2 рази за середньорічного темпу 1,5 % (табл. 2). Загалом ситуацію, коли чисельність населення України за роки підготовчої стадії демографічної модернізації (1861—1895) і 18 років першої фази демографічного переходу (1896—1913) подвоїлась, цілком слушно можна назвати початковою стадією демографічного вибуху.

Рівень народжуваності, близький до фізіологічного максимуму, з 1896 р. починає повільно спадати. Одночасно знижується, щоправда, не набагато швидше за народжуваність, і рівень смертності, даючи у підсумку стале зростання природного приросту.

Суттєвим фактором зміни чисельності людності України протягом 1861—1913 рр. є міграційні процеси. Так, зі східноукраїнських земель в Азіатську Росію за вказаний період переселилися понад 2,5 млн осіб, а із

**Таблиця 2. Динаміка чисельності населення України та його компоненти за період 1795—2013 рр.**

| Період    | Чисельність населення на початок періоду, тис. осіб | Загальний приріст, тис. осіб | У тому числі |           | Середньорічний темп приросту, % |
|-----------|-----------------------------------------------------|------------------------------|--------------|-----------|---------------------------------|
|           |                                                     |                              | міграційний  | природний |                                 |
| 1795—1860 | 10 539                                              | 6 178                        | –48          | 6 226     | 0,701                           |
| 1861—1913 | 16 718                                              | 19 581                       | –1 621       | 21 202    | 1,474                           |
| 1914—1922 | 36 298                                              | –1 004                       | –153         | –851      | –0,311                          |
| 1923—1940 | 35 294                                              | 6 945                        | –515         | 7 460     | 1,003                           |
| 1941—1945 | 42 240                                              | –8 897                       | –2 273       | –6 624    | –4,620                          |
| 1946—1958 | 33 343                                              | 8 520                        | 2 393        | 6 126     | 1,766                           |
| 1959—1990 | 41 862                                              | 9 761                        | 808          | 8 953     | 0,657                           |
| 1991—2013 | 51 624                                              | –6 378                       | –396         | –5 981    | –0,572                          |

*Джерело:* розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

західноукраїнського регіону на американський континент — майже 1,0 млн осіб, з них понад 0,4 млн припадає на етнічних українців.

Одночасно з еміграцією людності відбувався приплив мігрантів із європейської частини Росії на територію східноукраїнських земель, а жителів Західної Галичини — на західноукраїнські землі. Загалом сальдо міграції людності за період 1861—1913 рр. було від'ємним і становило 1,6 млн осіб (табл. 2).

Еволюційний розвиток демографічного переходу, що розпочався в Україні 1896 р., був перерваний першою демографічною катастрофою 1914—1923 рр. Демографічна руїна часів Першої світової війни і національно-визвольних змагань разом із катастрофами 1932—1934 та 1937—1947 рр. породила феномен розривності еволюційного ходу модернізації процесів у демографічній сфері нашої держави.

За роки першої демографічної катастрофи відбувся відкат від скромних передвоєнних позитивних результатів демографічної модернізації. Структура причин смерті в роки війни унаслідок посилення в її складі інфекційного компоненту набула ще більшої архаїчності. Погіршилися кількісні параметри природного руху населення: загальний коефіцієнт народжуваності скоротився на 25,6 %, а рівень загального коефіцієнта смертності зріс на 30 %. Очікувана тривалість життя при народженні за роки катастрофи зменшилася у чоловіків на 23 %, а у жінок на 13 % (табл. 3).

Кризова ситуація у сфері відтворення населення вплинула на скорочення чисельності і обумовила значні прямі та непрямі демографічні втрати. Втрати населення через надсмертність дорівнюють 4,5 млн осіб, з них 3 млн — чоловіки, 1,5 млн — жінки.

**Таблиця 3. Основні показники відтворення населення України у першій половині XX ст.**

| Період    | Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰ | Сумарний коефіцієнт народжуваності, кількість дітей, народжених 1 жінкою | Загальний коефіцієнт смертності, ‰ | Очікувана тривалість життя при народженні, років |       |
|-----------|----------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------|------------------------------------|--------------------------------------------------|-------|
|           |                                        |                                                                          |                                    | Чоловіки                                         | Жінки |
| 1909—1913 | 43,8                                   | 6,4                                                                      | 27,1                               | 35,6                                             | 37,5  |
| 1914—1923 | 33,0                                   | 4,4                                                                      | 33,6                               | 24,3                                             | 33,8  |
| 1927—1931 | 35,6                                   | 4,3                                                                      | 18,9                               | 43,1                                             | 46,9  |
| 1932—1934 | 24,6                                   | 2,7                                                                      | 49,6                               | 25,9                                             | 32,0  |
| 1935—1936 | 28,9                                   | 3,1                                                                      | 13,9                               | 46,4                                             | 51,8  |
| 1937—1947 | 26,1                                   | 3,2                                                                      | 34,2                               | 33,5                                             | 46,5  |
| 1948—1952 | 23,4                                   | 2,5                                                                      | 9,5                                | 57,2                                             | 64,2  |

*Джерело:* розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

Особливо значною була величина дефіциту народжень через обвальне падіння дітородної активності населення під час воєн і революцій: вона дорівнювала 3,2 млн осіб.

Після лихоліть 1914—1923 рр. наступив компенсаторний період у сфері відтворення населення України, загальний рівень народжуваності людності підвищився на 9,2 %. Динаміка смертності в Україні впродовж 1923—1928 рр. характеризується позитивними зрушеннями, особливо для жіночого населення. Загальний рівень смертності у вказаному періоді зменшився на 46,8 %, показник тривалості життя чоловіків підвищився на 3,4 року, а жінок — на 4,1 року.

У середині 1920-х років відновився процес трансформації традиційної структури причин смерті у сучасну. Чисельність населення України у 1927—1931 рр. зросла на 5788,9 тис. осіб, тобто на 13,5 %.

Однак закріпити плавний розвиток демографічного переходу в Україні у 1920-х роках не вдалося: колективізація і Голодомор 1932—1933 рр. знову порушили природний хід демографічних процесів. Загальний показник смертності людності України у сучасних кордонах підвищився з 18,9 ‰ у 1927—1931 рр. до 46,4 ‰ в 1932—1934 рр., або у 2,6 раза. В межах УРСР загальний коефіцієнт смертності населення у 1933 р. становив 135,3 ‰ і зріс порівняно з 1931 р. у 7,4 раза. До небачених в історії значень скоротилася 1933 р. очікувана тривалість життя населення в Україні — 8,3 року, у чоловіків — 6,7, жінок — 10,9 року. Чисельність людності УРСР на початок 1935 р. у порівнянні з 1932 р. скоротилася в абсолютному вимірі на 3,5 млн осіб, тобто на 10,8 %. Загальні демографічні втрати населення на сучасній території України за 1932—1934 рр. становили 4,9 млн осіб, у тому числі в результаті обвального зниження народжуваності — 0,9 млн осіб.

Під час демографічної катастрофи 1932—1934 рр. рівень народжуваності у радянській Україні зазнав неординарних зрушень. Так, число народжень 1934 року було майже вдвічі меншим, ніж 1930 р.

Демографічна катастрофа, що охоплює період Великого терору, Другої світової війни та повоєнного голоду 1946—1947 рр., радикально позначилася на всіх сторонах демографічного розвитку України. Рівень народжуваності за роки цієї катастрофи скоротився з 28,9 ‰ у 1935—1936 рр. до 26,1 ‰ у 1937—1947 рр. Загальний коефіцієнт смертності в означеному періоді зріс з 13,9 ‰ у 1935—1936 рр. до 34,2 ‰ у 1937—1947 рр., або у 2,5 рази, а очікувана тривалість життя зменшилася у чоловіків на 12,9, у жінок — на 5,3 року. Чисельність населення України за роки німецько-радянської війни (1941—1945) зменшилася на 8,9 млн осіб. Загальні демографічні втрати населення під час цієї демографічної катастрофи обчислюються в 11 млн, з них 2,1 млн осіб становить дефіцит народжуваності.

Сучасна вітчизняна демографічна історія розпочалася у повоєнну добу, коли в Україні настали відносно «спокійні» часи, без воєн, масових

репресій, епідемій та інших катастрофічних явищ. Зміни процесів у демографічній сфері у цей період мали еволюційний характер і визначалися переважно механізмами об'єктивних закономірностей.

На цьому тлі відбувся сплеск народжуваності, спричинений так званим повоєнним компенсаторним піднесенням. Народжені у 1950-ті роки покоління мали значний вплив на демографічну динаміку аж до кінця 1980-х років.

Режим смертності людності України у перших десятиліттях другої половини ХХ ст. теж детермінований еволюційними чинниками: смертність до середини 1960-х років неухильно знижувалася, а тривалість життя підвищувалася.

На цей час припадає завершення першої фази демографічного переходу в Україні, яка характеризувалася переважним зниженням рівня смертності порівняно з показниками народжуваності, що забезпечувало значне підвищення природного приросту і, відповідно, зростання чисельності населення.

Після завершення першої фази демографічного переходу у сфері відтворення нашої держави розпочалося формування другої його фази, для якої характерним є прискорене зниження рівня народжуваності порівняно з показниками режиму вимирання людності. У перспективі така ситуація загрожувала виникненню депопуляційного тренду у динаміці населення.

У 1960—1980-х рр. природний приріст ще залишався відносно високим — в основному через вагому частку осіб молодого репродуктивного віку. Але в міру того, як у результаті тривалого зниження народжуваності на заміну багаточисельним поколінням приходили малочисельні, потенціал демографічного росту вичерпувався.

Поступове зниження темпів приросту спостерігалось ще у 1960-х рр., та особливо інтенсивно вони стали зменшуватись у 1980-ті роки. У повоєнний період (до 1959 р.) середньорічний темп приросту чисельності населення України становив 1,6 %, в 1959—1969 — 1,1 %, в 1970—1978 — 0,6 % і в 1979—1988 — 0,3 %. Обумовлено це в основному зниженням природного приросту. Так, у 1948—1958 рр. середньорічний природний приріст дорівнював 514,1 тис. осіб, у 1959—1969 — 424,3, в 1970—1978 — 263,6, у 1979—1988 рр. тільки 179,5 тис.

Інший визначальний чинник еволюції чисельності людності нашої країни у другій половині ХХ ст. — міграція. Загалом упродовж 1950—1990 рр. Україна мала позитивне сальдо у міжреспубліканському міграційному обміні населенням (табл. 2).

Поеднання у часі природного та міграційного убутку населення за останні десятиліття призвело до формування сталого депопуляційного тренду у динаміці чисельності населення нашої країни у 1990—2010 рр. Середньорічний темп скорочення чисельності населення України у 1993—1995 рр. становив 0,6 %, у 1996—2002 — 0,9, а у 2003—2018 — 0,5 %. Найінтенсивнішим цей процес був у 2000—2001 рр., коли чисельність жите-

лів країни скоротилась на 1,1 %. Середньорічний природний убуток населеності України у 1991—1995 рр. дорівнював 173 тис. осіб, у 1996—2001 — 341, а в 2002—2018 рр. — понад 240 тис.

Зміни чисельності людності України від здобуття державою незалежності визначалися також міграційними процесами: міграційний приріст у 1991—1992 рр. досяг 439 тис. осіб, перекрив природний убуток і забезпечив у підсумку зростання чисельності населення за цей час майже на 300 тис. осіб. Після 1993 р. формування значних потоків еміграції за межі країни суттєво поглиблювало процес скорочення чисельності людності. Загалом міграційний вплив з України у 1994—2002 рр. становить понад 1,0 млн осіб. Тому зменшення чисельності населення у цей період у розмірі 4,0 млн осіб на чверть обумовив міграційний чинник.

З 2003 р. вектор міждержавного міграційного обміну населенням змінюється з негативного на позитивний для України. За 2003—2013 рр. сальдо міграції населення України було додатнім, але незначним (0,2 млн осіб) і тому неістотно впливало на формування чисельності населення.

Унаслідок затяжної демографічної кризи Україна зазнає великих втрат населення — прямих і непрямих. Втрати через надмірну смертність за роки незалежності перевищують 1 млн осіб, а через дефіцит народжень — понад 5 млн потенційних громадян.

Необнадійливою у світлі останніх прогностичних розробок є очікувана динаміка чисельності людності нашої держави. Вердикт вітчизняних і зарубіжних експертів однастайний — людність в Україні й надалі буде зменшуватися. Наприклад, за медіанним варіантом прогнозу ООН (перегляд 2017 р.) прогнозована чисельність населення на кінець ХХІ ст. визначається у 29,3 млн осіб, що відповідає фактичній чисельності людності України на зламі ХІХ—ХХ ст.

**Висновки і подальші напрями досліджень.** У ході цієї наукової розвідки вперше досліджено історичну динаміку чисельності населення України за два тисячоліття нашої ери у контексті теорії демографічної модернізації. Вивчення історії населення нашої держави у глибокій ретроспективі стало можливим завдяки реконструюванню автором історичних часових рядів демографічної динаміки України від початку християнського літочислення і до наших днів.

Установлено, що формування режиму відтворення людності в межах кожної з епох вітчизняної історії відбувалося внаслідок дії комплексу політичних, суспільно-економічних, демографічних і пертурбаційних детермінант. Еволюція чисельності людності України не була плавною, а мала розривний характер. Чисельність населення могла призупинятися у зростанні або навіть зменшуватися, але в цілому загальна тенденція історичної динаміки чисельності людності до 1990-х років продовжувала зберігати позитивну спрямованість.

Згідно з теорією демографічного переходу в її класичній інтерпретації у вітчизняній демографічній історії виразно простежується триетапний розвиток населення: демографічний режим традиційного суспільства, перехід від традиційного до модерного режиму, режим модерного суспільства. Темп зростання й чисельність населення України набирає форму логістичної кривої з триетапним розвитком демографічних процесів. Якщо традиційний режим відтворення української людності, що був притаманний їй упродовж I—XIX ст., характеризується високими народжуваністю та смертністю, то модерний відзначається низькими показниками інтенсивності цих демографічних процесів. В обох випадках маємо справу із рівновагою показників смертності й народжуваності на високому рівні у першому випадку і на низькому у другому. Натомість перша фаза переходного етапу модернізації, що розпочалась в Україні з середини 1890-х і тривала до 1960-х років характеризується порушенням демографічної рівноваги і прискоренням збільшення кількості населення.

Друга фаза демографічного переходу в Україні припадає на період від середини 1960-х до кінця 1980-х років. На цьому етапі демографічної модернізації процес зниження коефіцієнта народжуваності перевищує зменшення показників смертності. Приріст населення сповільнюється і чисельність зменшується.

Нині в Україні сформувалась особлива фаза демографічного переходу з типом відтворення людності, характерним для країн у стані тривалої війни: наднизька народжуваність, надмірно висока смертність, високий рівень депопуляції.

Питання еволюції чисельності людності нашої держави нині залишаються ще малодослідженими і тому заслуговують на більшу увагу, бо їх висвітлення може значною мірою полегшити розуміння специфіки феномену демографічної модернізації України у XX — на початку XXI ст. і її подальшої перспективи.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. М.: Госстатиздат, 1960. 459 с.
2. Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. М.: Статистика, 1970. 387 с.
3. Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Київ: ВУАН, 1926. IV. 202 с. (Праці Демографічного інституту ВУАН. Т. 4).
4. Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Київ: ВУАН, 1930. VI. 324 с. (Праці Демографічного інституту ВУАН. Т. 7).
5. Томилин С.А. Демография и социальная гигиена / Отв. ред. В.С. Стешенко. М.: Статистика, 1973. 312 с.
6. Хоменко А.П. Населення України 1897—1927 рр. Харків: ЦСУ УСРР, 1927. 80 с.
7. Огоновський В.П. Еволюція населення Галичини. *Наукові записки Інституту економіки АН УРСР*. Т. I. Київ, 1946. С. 94—105.

8. Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.) / Отв. ред. В.С. Стещенко. Киев: Наук. думка, 1977. 221 с.
9. Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.) / Отв. ред. В.С. Стещенко. Киев: Наук. думка, 1987. 255 с.
10. Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В.С. Стещенко. Київ, 2001. 560 с.
11. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Киев: Наук. думка, 1992. 173 с.
12. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования). Киев: Наук. думка, 1991. 200 с.
13. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ, 2018. 224 с.
14. Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення. *Енциклопедія історії України*. Том «Україна — українці». Кн. 1. Київ, 2018. С. 50—101.
15. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. Е.М. Лібанової; Український центр соціальних реформ. Київ, 2006. 138 с.
16. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / Ін-т проблем національної безпеки при РНБО України. Київ, 2004. 296 с.
17. Месле Ф., Валлен Ж. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті: пер. з франц. / за уч. Школьнікова В., Пирожкова С., Адамця С. Київ: Стило, 2008. 416 с.
18. Крімер Б.О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 68—79. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067>
19. Рудницький Е.П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870—1970 гг.). *Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе: Материалы Всесоюз. конф.* (6—8 декабря 1973 г., Киев). Киев, 1973. С. 436—439.
20. Симчера В.М. Развитие экономики России за сто лет: 1900—2000. Исторические ряды, вековые тренды, периодические циклы. М.: Экономика, 2007. 683 с.
21. Турчин П.В. Историческая динамика: На пути к теоретической истории: пер. с англ. / Под ред. Г.Г. Малинецкого и др. М.: ЛКИ, 2010. 368 с.

## REFERENCES

1. Ptukha, M.V. (1960). *Essays on population statistics*. Moscow: Gosstatizdat. 459 p. [in Russian].
2. Korchak-Chepurkovsky, Yu.A. (1970). *Selected Demographic Studies*. M.: Statistics [in Russian].
3. Ptukha, M.V. (1926). (Ed.). Demographic collection. *Proceedings of the Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences, Vol. 4*. Kyiv: VUAN, IV [in Ukrainian].
4. Ptukha, M.V. (1926). (Ed.). Demographic collection. *Proceedings of the Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences, Vol. 7*. Kyiv: VUAN, VI. 324 [in Ukrainian].
5. Tomilin, S.A. (1973). *Demography and social hygiene*. V. S. Steshenko (Ed.). Moscow: Statistics. 312 p. [in Russian].
6. Khomenko, A.P. (1927). The population of Ukraine in 1897-1927. Kharkiv: CSB of the USSR. 80 p. [in Ukrainian].
7. Ogonovsky, V.P. (1946). Evolution of the population of Galicia. *Scientific notes of the Institute of Economics of the USSR Academy of Sciences, Vol. I*, 94-105. Kyiv [in Ukrainian].

8. Steshenko, V.S. (Ed.). (1977). *Demographic development of the Ukrainian SSR (1959-1970)*. Kyiv: Naukova Dumka. 221 p. [in Russian].
9. Steshenko, V.S. (Ed.). (1987). *Demographic development of the Ukrainian SSR (1970-1979)*. Kyiv: Naukova Dumka. 255 p. [in Russian].
10. Steshenko, V.S. (Ed.). (2001). *Demographic crisis in Ukraine: problems of supply, coils, warehouses, direct protids*. Kyiv. 560 p. [in Ukrainian].
11. Pirozhkov, S.I. (1992). *Labor potential in the demographic dimension*. Kyiv: Naukova Dumka. 173 p. [in Russian].
12. Libanova, E.M. (1991). *Life expectancy of the population (Experience of a comprehensive regional study)*. Kyiv: Naukova Dumka. 200 p. [in Russian].
13. Gladun, O.M. (2018). *Essays on the demographic history of Ukraine in the twentieth century*. Kyiv. 224 p. [in Ukrainian].
14. Gladun, O.M., Kulik, N.V., & Rudnytsky, O.P. (2018). Number, composition and movement of the population. *Encyclopedia of the History of Ukraine. Volume "Ukraine - Ukrainians"*, Vol. 1, 50-101 [in Ukrainian].
15. Libanova, E.M. (Ed.). (2006). *Comprehensive demographic forecast of Ukraine for the period up to 2050*. Ukrainian Center for Social Reforms. Kyiv. 138 p. [in Ukrainian].
16. Rogozhin, O.G. (2004). *Demographic prospects of the Ukrainian village: historical preconditions, regional analysis and modeling*. Kyiv. 296 p. [in Ukrainian].
17. Mesle, F., & Wallen, J. (with Shkolnikov, V., Pirozhkov, S., & Adamets, S.). (2008). *Mortality and causes of death in Ukraine in the twentieth century*. Kyiv: Stylos. 416 p. (Transl. from French) [in Ukrainian].
18. Krimer, B.O. (2018). Birth rate transformation in Ukraine in the early stages of demographic transition. *Demography and Social Economy*, 2 (33), 68-79. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067> [in Ukrainian].
19. Rudnitsky, E.P. (1973). Some questions of the demographic development of the Ukrainian SSR over 100 years (1870-1970). *Methodological problems of studying population in a socialist society. Materials of the All-Union Conference*, 436-439. Kyiv [in Russian].
20. Simchera, V.M. (2007). *The development of the Russian economy in a hundred years: 1900-2000. Historical series, centuries-old trends, periodic cycles*. Moscow. 683 p. [in Russian].
21. Turchin, P.V. (2010). *Historical Dynamics: Towards Theoretical History*. G. G. Malinetskiy et al. (Eds). Moscow: Publishing house LCI. 368 p. (Transl. from English) [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2020.

O.P. Rudnytskiy, Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: [lvluschik@ukr.net](mailto:lvluschik@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5661-8596

#### THE HISTORICAL EVOLUTION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN THE LIGHT OF THE THEORY OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

The main results of scientific investigations of long-time trends in population dynamics and population replacement in deep retrospect for Ukraine are presented. Perceptions of the transformational changes in the structure of population of Ukraine are expanding — both for the statistical era and for the population nonstatistical era of national history. The investigation is based on the author's reconstructions of historical series of demographic dynamics in Ukraine, which for the first time made it possible to reconstruct the real tra-

jectory of population trends in regions of Ukraine for the long time period (since beginning of Common Era). The transformation of population replacement in our country in the context of the theories of demographic modernization and comparison with similar changes in other European countries is investigated. Novelty: For the first time, it is clear that the overall trend in the numerical efficiency of our country has been ambiguous for thousands of years, especially in the past. The periods of perturbation (wars, famines, epidemics, natural disasters) made the trend undulatory; over the second millennium, annual growth rates have fallen 150 times below zero. The results of the study allowed for the first time to carry out correct periodization of the demographic and epidemiological transitions: it is scientifically established that the demographic transition has been going on since the mid-1890s, and epidemiological — since the mid-1920s. In the course it was established that demographic development of Ukraine continues in both the well-known tendencies of demographic transition and under the influence of national differences. The Ukrainian way of modernization in the twentieth century was very dramatic — our country has been described as one of the countries with the largest loss of population. The peculiarity of the dynamics of demographic modernization in Ukraine in the twentieth century lies primarily in the fact that it has a deformed intermittent nature due to the multimillion-dollar hecatomb of human victims, and in recent times there has been demodernization of the processes of reproduction of the population of our country.

**Keywords:** population, vital event, reconstruction, population growth, historical series, demographic modernization, Ukraine.